

Morele rechten en bijzondere zorg in instellingen

Over de vraag of bewoners van zorginstellingen een moreel recht hebben op dierondersteunde activiteiten.

Universiteit Utrecht, 2014

Bachelor scriptie Wijsbegeerte

Door: Nienke Nijhof

Studentnummer: 3366561

1^e Lezer: Dr. Jan Vorstenbosch

2^e Lezer: Dr. Franck Meijboom

Voorwoord

Voor u ligt mijn bachelor scriptie. Door een stormvloed aan persoonlijke omstandigheden heeft deze langer op zich laten wachten dan mij lief is. Gelukkig; omdat ik blij ben dat het is gelukt. Maar ook omdat ik veel geleerd heb van het proces. Op het gebied van het gebruiken van primaire en secundaire literatuur heb ik geleerd, maar vooral ook op gebied van schrijven van langere stukken en het herkennen van mijn eigen schrijfstijl. Gelukkig; ook omdat ik van veel mensen hulp heb gehad en veel mensen geduld hebben gehad. Zoals mijn begeleiders Dr. Jan Vorstenbosch en Dr. Franck Meijboom. Maar ook de door mij geraadpleegde expert, Dr. Nienke Endenburg. Zonder Drs. Joleen Schipper, van het voormalige Kennispunt Geesteswetenschappen en mijn docent van het vak 'de onderzoeker als adviseur' had ik dit project niet kunnen doen, aangezien zij mij in contact heeft gebracht met Dr. Franck Meijboom en met de stichting ZorgDier die een bij mijn affiniteiten en opleiding passende onderzoeksvraag had. Joleen heeft *gelukkig* herkend dat dit onderzoek bij mij past, want ik ben blij dat ik mij heb kunnen verdiepen in rechten en zorg en dieren. Vanuit de onderzoeksvraag van de stichting heb ik toe kunnen werken naar de hoofdvraag van deze scriptie. Een scriptie die ik heb gecombineerd met een literatuur onderzoek en een onderzoeksstage.

Mijn gezin heeft ook geduld met mij moeten hebben en hebben dat ook gehad. Wederom, gelukkig maar. Mijn moeder heeft ook geholpen. Zij heeft mij met regelmaat een studieplek gegeven, even weg van de hectiek van thuis. En zij heeft mijn werk taalkundig nagekeken. Vrienden hebben mij gesteund en interesse getoond, ook als ze soms eigenlijk niet meer konden volgen waar ik het over had.

Jullie allemaal wil ik daarom oprecht bedanken voor jullie geduld, input en vooral het vertrouwen dat ik ervaren heb!

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	4
Theorie van rechten	6
Wat zijn morele rechten?	6
Het Hohfeldiaanse schema voor de analyse van rechten	8
Drie rechtentheorieën	12
<i>Will theory of rights</i>	13
<i>Interest theory of rights</i>	15
<i>Kind-desire theory of rights</i>	17
Deel II. Rechten in deze specifieke casus	19
Animal Assisted Interventions	19
Complicerende factoren in deze casus	22
Dierondersteunde activiteiten een recht?	23
Conclusie	29
Geraadpleegde literatuur	31

Inleiding

Stel: een licht dementerende man kan niet langer zelfstandig wonen en gaat naar een instelling voor 'zorg met verblijf', om zo de hulp te krijgen die hij nodig heeft om in zijn basisbehoeften te voorzien. Dit verblijf en de bijbehorende zorg zijn contractueel geregeld. Zo hoeft hij niet meer zelf voor eten en drinken te zorgen. En ook wordt hij, wanneer nodig, geholpen met zijn persoonlijke hygiëne en het schoonhouden van zijn kamer. Hierdoor kan hij onbezorgd en gezonder leven. Maar het leven in de instelling heeft ook nadelen. De bewoner heeft veel minder afleiding en minder dingen te doen, dan hij had toen hij nog zelfstandig woonde. Ook kan hij zich eenzaam voelen nu hij niet meer in zijn eigen vertrouwde buurt woont. Zijn dementie zorgt ervoor dat het erg moeilijk is om nieuwe contacten te maken. Dat de andere bewoners soortgelijke problemen met het aangaan van nieuwe contacten hebben maakt het er niet makkelijker op. Om de saaie dagen te doorbreken voorziet de instelling in dagbesteding en biedt het ruimte voor ontwikkeling en ontplooiing. Een leven in eenzaamheid en zonder afleiding, afwisseling en activiteiten zou niet vallen onder wat wij verstaan onder een zinvol, voldoende waardevol leven. Daarom vallen dergelijke activiteiten ook onder de zorgplicht van de instelling. Bij de dagelijkse activiteiten die de instelling aanbiedt zit echter niet echt iets waar de man naar uitkijkt. Hij heeft wel een persoonlijke wens. Hij zou graag regelmatig iemand met een huisdier op bezoek hebben.

De vraag die ik in deze scriptie wil beantwoorden, is of de man moreel gezien recht heeft op dit huisdierbezoek, en zo ja, wat dit recht dan inhoudt.

In deze scriptie ga ik daarvoor aan de hand van deze situatie uitgebreid in op de vraag wat een moreel recht is, wat eraan vastzit, en hoe een eventueel moreel recht gerechtvaardigd kan worden.

Van belang voor de ontwikkeling van de argumentatie in deze scriptie is dat ik dit heb verbonden met een praktische stage. De stichting Zorgdier zocht via de Universiteit Utrecht naar een student die omtrent het onderwerp 'Inzetten van dieren binnen de zorg' een onderzoek wilde uitvoeren. Drs. Joleen Schipper, heeft mij hiervoor benaderd, omdat zij dacht dat het onderwerp van de vragen van de stichting Zorgdier bij mij zouden passen. Mijn interesse in bio-ethiek, de inrichting van zorg en menselijke omgang met dieren komen samen in dit onderwerp. De stichting Zorgdier is aanbieder van Animal Assisted Interventions (AAI) in onder andere zorginstellingen. Zij gaan met huisdierteams op regelmatige basis op bezoek bij instellingsbewoners. Deze dienst wil de stichting graag in meer instellingen verzorgen, maar het blijkt in veel instellingen te ontbreken aan een protocol omtrent het toelaten van huisdieren die niet permanent binnen de instelling verblijven en zeker omtrent het toelaten van dieren als onderdeel van de geboden zorg. Op basis van die observatie en de overtuiging van de stichting dat deze dienst een positieve bijdrage kan leveren aan het welzijn van instellingsbewoners is de vraag opgekomen of instellingsbewoners wellicht

een recht hebben op precies deze manier van interventie met behulp van huisdieren, die tegemoet lijkt te komen aan de behoefte van de man in de casus.

AAI wordt wereldwijd aangeboden. De vraag van deze scriptie is er daarmee één die wereldwijd van belang kan zijn. Aangezien een onderzoek als deze naar de morele rechten van instellingsbewoner op AAI zowel nationaal als wereldwijd nog niet is gedaan, is er zeker wetenschappelijke relevantie voor het doen van dit onderzoek.¹ Dit onderzoek is daarmee een aanzet tot discussie over de morele rechten van bewoners van instellingen met betrekking tot dierondersteunde interventies. Deze discussie is van belang voor het bepalen van de zorgplicht van de instelling. Specifiek waar het dierondersteunde activiteiten betreft. Daarnaast geeft het een aanzet voor de discussie of binnen de morele rechten van een instellingsbewoner op zinvolle daginvulling, dieren een bijzonder plaats innemen op basis van mens-dierrelaties.

De opzet is als volgt: In het eerste, theoretische, deel van de scriptie ga ik aan de hand van de hierboven geschetste situatie van de instellingsbewoner in op vragen als: Welke typen rechten zijn er en hoe verhouden ze zich tot plichten en tot elkaar? Er zijn drie theorieën over de essentie van rechten. Daarom ga ik in op de vraag: welke theorie is het best verdedigbaar in algemene zin? In de eerste paragraaf ga ik in op de typen van rechten die te onderscheiden zijn en hoe zij zich tot elkaar verhouden. Daarbij ga ik uit van een schema dat de rechtstheoreticus Hohfeld al in de het begin van de 20^e eeuw heeft ontwikkeld en dat nog steeds invloedrijk is. Een belangrijk element in zijn analyse is ook de correlativiteitsthesis tussen rechten en plichten, dat wil zeggen dat concrete rechten van individuen of partijen altijd verwijzen naar plichten die andere individuen of partijen hebben. In de tweede paragraaf geef ik dan een uitleg van de drie belangrijke theorieën die er zijn over de essentie van rechten. Dus over wat het inhoudt om rechten te hebben. In de laatste paragraaf van het eerste deel ga ik in discussie over de drie theorieën en de verschillen van interpretatie en de rechtvaardigheid van het soort recht waar het in de casus waar ik de scriptie mee begonnen ben, om gaat.

In het tweede meer praktische deel zal ik het theoretische kader toepassen op de casus waarin de basissituatie enigszins gecompliceerd wordt met een aantal extra elementen. Om dat te kunnen doen zal ik eerst meer uitleg geven over de casus en de extra elementen die de oorspronkelijke casus compliceren. Ook ga ik kijken wat er na toetsing van het theoretisch kader op de uitgebreide casus nodig is om een antwoord te kunnen formuleren op de onderzoeksvraag:

Heeft een instellingsbewoner een moreel recht op Animal Assisted Interventions?

---

¹ Daarbij is van belang dat ik voor enkele specifieke invullingen van de theorie op de casus uitga van de juridische en politieke situatie in Nederland. Door verschillend juridisch en politiek klimaat in verschillende landen, kunnen de rechten van instellingsbewoners in verschillende landen ook verschillen.

Theorie van rechten

In dit overwegend theoretische deel van mijn scriptie ga ik in op wat (morele) rechten zijn. En op hoe rechten zich tot plichten van andere actoren verhouden. Hiervoor gebruik ik het Hohfeldiaanse schema. Alvorens in te gaan op dat Hohfeldiaanse schema en drie rechtentheorieën, de *Interest theory*, de *Will theory* en de *Kind-Desire theory*, ga ik eerst kort in op de vraag wat rechten eigenlijk zijn.

Wat zijn morele rechten?

‘Rights are entitlements (not) to perform certain actions, or (not) to be in certain states; or entitlements that others (not) perform certain actions or (not) be in certain states’.²

Volgens dit citaat van Wenar zijn rechten gerechtvaardigde aanspraken *van* rechthebbenden om bepaalde handelingen wel of juist niet te doen. rechten gaan gepaard met gerechtvaardigde aanspraken die gericht zijn *aan* anderen op anderen om bepaalde handelingen wel of juist niet te doen. Rechten gaan in elk geval altijd over de handelingen van mensen of instituties.³ Doordat handelingen van invloed en van belang kunnen zijn op anderen binnen een samenleving, zijn rechten van invloed op de sociale interactie tussen mensen. Sterker nog rechten zijn zelf ook sociale concepten, aangezien ze altijd het bestaan van interactie en dus anderen op wie ze van toepassing zijn, veronderstellen. Rechten bepalen het kader waarbinnen mensen van een samenleving zich kunnen bewegen en keuzes kunnen maken omtrent hun handelen. Het doel van rechten is over het algemeen om een minimum aan levensvoorwaarden te beschermen waarover iedereen binnen een samenleving zou moeten kunnen beschikken⁴.

Er bestaan zowel juridische als morele rechten. Juridische rechten zijn volgens een formeel proces geformuleerd en vastgelegd. Het wijzigen van juridische rechten is daarmee ook een formeel proces waarvoor secundaire regels bestaan. Secundaire regels zijn regels die laten zien hoe rechten (primaire regels) gewijzigd kunnen worden. Morele rechten zijn niet volgens een formeel proces vastgelegd. Zij staan in direct verband met principes en theorieën. Morele rechten zijn vaak onderwerp en uitkomst van een maatschappelijk debat. Dat maakt hun vormingsproces minder formeel. Niet alle morele rechten worden vastgelegd. Wel is het mogelijk dat een juridisch recht eigenlijk een formeel vastgelegd, oorspronkelijk moreel recht is, welke nu meer dwingend en afdwingbaar is geworden door maatschappelijke consensus. Veranderingen van juridische rechten – bijvoorbeeld wanneer de wetgever via wetten een bepaald doel wil

---

² Leif Wenar, “Rights” in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/rights/> (laatst geraadpleegd op 12 februari 2014).

³ Uitingen van zinnen als: “Jij mag hier helemaal niet zitten,” zo genaamde *speech acts*, beschouw ik ook als handelingen. Voor meer hierover zie: John R. Searle, *Speech acts; an essay in the philosophy of language* (Cambridge, Cambridge University Press, 1999), 1^e druk 1969.

⁴ G. van Asperen, *Tussen coöperatie en conflict. Inleiding in de sociale filosofie* (Assen: van Gorcum, 1986), p. 69.

afdwingen – is een langzaam proces. De ontwikkelingen in de wetenschap en technologie bijvoorbeeld gaan vaak veel sneller. Het modificatieproces loopt praktisch altijd achter de feiten aan, omdat technologische ontwikkelingen en hun uitwerkingen op de maatschappij (vaak) niet te voorspellen zijn.⁵ Daarom zijn op het moment dat de wetenschappelijke en of technologische ontwikkelingen kwesties te weeg brengen die niet passen binnen het bestaande juridische kader, claims dat bepaalde rechten een morele basis hebben, belangrijk voor het wetgevingsproces. De morele rechten die ontstaan in een dergelijk maatschappelijk debat zijn van invloed op nieuw te ontwikkelen wetten. Door dit proces zijn juridische en morele rechten niet altijd makkelijk van elkaar te onderscheiden.

Verder is het zo dat bij zowel morele als bij juridische rechten niet is vastgelegd welke rechten prioriteit hebben boven over andere rechten. Het is ook mogelijk dat dit per situatie verschilt. Een plicht om niet te liegen is primair over een recht dat ik vrij ben om te proberen iemand te overtuigen van mijn standpunt. Echter over het algemeen zou men toch akkoord gaan met een leugen van mij als dat betekent dat een moord voorkomen kan worden.⁶

De constante beweging, het ontbreken van een duidelijke scheidslijn en daarbij het ontbreken van een duidelijk primaire en secundaire set rechten, zorgen er ook voor dat het mogelijk is dat rechten, van een persoon of tussen verschillende personen, onderling met elkaar conflicteren.

Rechten correleren met plichten. De rechthebbende heeft een recht ten opzichte van de plicht die een plichthouder draagt. Het recht staat niet los of boven de plicht, ze zijn als het ware aan elkaar verbonden. Dit wordt de correlatiethesis genoemd.⁷ Hohfeld onderschrijft deze correlatiethesis. En hij brengt de thesis onder andere in zijn analytische schema in kaart. Hohfeld gaat in zijn analyse van rechten uit van juridische rechten. Ik ben (met anderen o.a. Wellman) mutatis mutandis van mening dat zijn schema ook zinvol is voor het analyseren van morele recht/plicht relaties.⁸ De analyse van rechten laat niet de inhoud van rechten en plichten zien, maar laat zien wat het betekent om rechten en plichten te hebben, dus de vorm. Het laat zien hoe rechten en plichten zich tot elkaar verhouden. Een vorm en onderlinge verhouding die ook van toepassing is op morele rechten.

---

⁵ Margo Trappenburg, *De wet als winterdijk*, op www.margotrappenburg.nl/ARSAEQUI.pdf (laatst geraadpleegd op 20 mei 2014).

⁶ Een Kantiaan zou het hier niet zomaar mee eens zijn. De Categorische Imperatief stelt dat elke norm in elke situatie voor iedereen zou moeten gelden. Omdat elke norm de uitkomst is van een keuze in de onbevooroordeelde situatie. Dus elke norm is een norm die iedereen zou moeten kunnen en willen denken als algemene wet. De mogelijkheid open laten om uitzonderingen toe te laten ondermijnt het doel van normen an sich. Als liegen per uitzondering toegestaan wordt komt een glijdende schaal in zicht waarin niemand meer weet wanneer de waarheid gesproken wordt en dat is een situatie die men niet zou willen. Daarom kan liegen niet gedacht worden als algemene wet. Meer hierover is ook te lezen in:

Robert Johnson *Kant's moral philosophy* in *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2013 Edition), Edward Zalta (Ed.), forthcoming URL: plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/kant-moral/.

⁷ G. van Asperen, *Tussen coöperatie en conflict*, pp 62-5.

⁸ Wellman, C., A new conception of human rights, in: E. Kamenka (Ed.) *Human Rights*, London: Arnold Publ., 1978, pp. 48-58

Het Hohfeldiaanse schema voor de analyse van rechten

De Amerikaanse rechtstheoreticus Hohfeld heeft in het begin van de 20^e eeuw een relatief invloedrijk begrippenkader voor recht-plicht-relaties ontwikkeld. Dit begrippenkader illustreert hij in een schema. Dit schema over hoe rechten en plichten zich tot elkaar verhouden is nog steeds gezaghebbend, getuige ook het recente artikel over de Kind-Desire theorie van Wenar die ook dit schema gebruikt om zijn vraagstelling te articuleren.⁹ Hohfeld's schema over rechten kan helpen om te bepalen wie welke rechten en plichten heeft in een situatie. Volgens Hohfeld staan rechten en plichten op gelijke voet, de één is niet primair over de ander. De basis hiervoor is de correlatiethesis, namelijk dat rechten altijd correleren met plichten.¹⁰ Hohfeld pleit voor een grote mate van concretisering bij het toewijzen van rechten en plichten: hij ziet de recht-plicht-verhouding in een rechtssysteem als in beginsel een relatie tussen twee concrete personen/actoren. Een recht dat iemand geniet, geniet deze persoon tegenover een concrete andere persoon (bv. als gevolg van een contract) of tegenover alle andere concrete personen, wanneer het om een in het systeem erkend recht gaat, zoals een recht op vrijheid van godsdienst. Dus bijvoorbeeld om bij de eerder beschreven casus te blijven; op het moment dat een specifieke, individuele instellingsbewoner een recht heeft op drinken als gevolg van een contractsituatie, is er in dit geval een specifieke instelling-namelijk die waar de bewoner woont - die de plicht heeft drinken te verstrekken. En die plicht wordt dan weer gerealiseerd bij delegatie aan een van de verzorgenden, er is dus een concrete relatie tussen de verzorgde en deze verzorgende.

*Een recht is dus een eigenschap van een persoon, die de persoon in een specifieke positie plaatst, met betrekking tot een andere persoon of instantie, voor zover deze andere persoon handelingen wel of niet mag of moet verrichten.*¹¹

Hohfeld onderscheidt verschillende soorten rechten. Hij laat telkens zien welk type rechten met welk type plichten correleren. Volgens Hohfeld zijn er vier typen van rechten te weten claim-right, liberty right, power right en immunity right.

---

⁹ L. Wenar, *The nature of claim-rights* in *Ethics* 123 (University of Chicago, 2013), pp. 202-29.

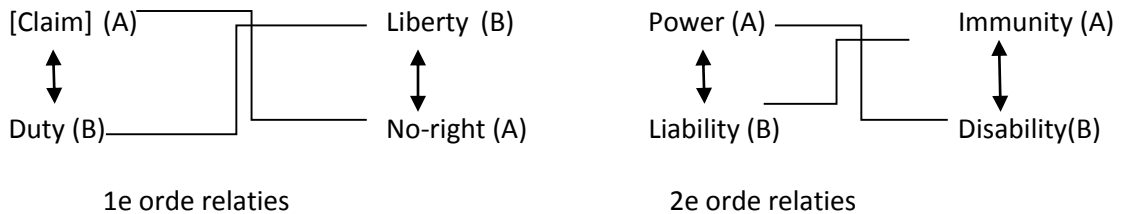
Wenar gaat in dit artikel voornamelijk in op Claim-rights. En hoewel Hohfeld ook andere soorten rechten onderscheidt geeft Wenar in dit artikel toch een relevante, nieuwe kijk op wat rechten zijn.

¹⁰ Het is omstreden of de correlatiethesis altijd opgaat. Er zijn bijvoorbeeld imperfecte plichten te identificeren, zoals om iets te doen uit naaste liefde. Mijn plicht om iets te doen uit naaste liefde betekend niet dat de collectant recht heeft op mijn gift. Ik kan mijn plicht ook anders invullen. Voor de rechten in deze casus wil ik wel claimen dat ze een specifieke plicht impliceren bij een andere partij. Maar niet dat de zorgplicht van de instelling mijn noodzakelijk het recht geeft op een door mij gekozen specifieke invulling daarvan.

¹¹ Veel rechten hebben als plichthouder de staat of een organisatie, in het geval van vrijheid van meningsuiting is de staat plichthouder, niet Minister President Mark Rutte. Het voert te ver om de specifieke details van rechten tegenover de staat of instellingen hier te bespreken. Echter in de casus van een instellingsbewoner zijn de afspraken in het contract dat gesloten is omtrent de te leveren zorg aan en de vrijheden van de bewoner wel van belang voor de recht-plicht relatie tussen beide.

De relaties die Hohfeld onderscheidt en hun onderlinge verhoudingen laat hij zien in onderstaand schema.
12

↑
Staat voor: Juridische correlatieven: Claimright van A correleert met duty van B
└─┬─┘
Staat voor: Juridische contradicties

Een *claim* laat zien dat de rechthebbende een recht heeft op iets dat de plichthouder moet doen (of laten) met betrekking tot die rechthebbende. Een *claim-right* houdt daarmee een plicht voor een ander in. Het bepaalt dus niet het handelen van de rechthebbende, maar het handelen van een ander dan de rechthebbende namelijk de plichthouder.

Dus: (een persoon) A heeft een claim ten aanzien van (een persoon) B betreffende x (bv. het leveren van een product), desda B een plicht heeft ten aanzien van A betreffende het leveren van x

Een houder van een *claim-right* is ook beschermd tegen interfereren door anderen in zijn relatie met B en omgekeerd. Een andere persoon C heeft dus een plicht (*duty*) om niet te interfereren in de realisering van het recht ten behoeve van de rechthebbende door de plichthouder ten aanzien van B. A en B hebben dus weer 2^e orde rechten (in dit geval heeft bv. A een *power* ten aanzien van B om hem van zijn uit de claim voortvloeiende plicht te ontslaan, daarmee de *liability* van B wijzigend). Zo hebben recht en plichts-relaties tussen A en B ook een effect ten aanzien van C of D die voortvloeien uit de 1^e orde relatie. Zo nodig hebben weer andere personen (D) ook de plicht om zich niet te onthouden van hulp wanneer C toch tussenbeide komt. Een (claim)-recht heeft dus als het ware een 'staart' van andere recht-plicht-relaties met 'derden' die overigens meestal alleen in de achtergrond blijven. Een voorbeeld kan dit misschien verduidelijken:

Ik bestel een boek bij bol.com en bol.com bevestigt de levering van het boek (complicaties zoals levering binnen een termijn waarin de plicht van bol.com wordt gespecificeerd laten we hier buiten beschouwing). Hiermee is er een correlatieve recht-plichtrelatie tussen mij en bol.com tot stand gekomen.

¹² Ontleend aan: Matthew H. Kramer, N.E. Simmonds en Hillel Steiner *A debate over rights; philosophical enquiries* (Oxford: Oxford University Press 2000), 1e druk 1998, p. 8

Als nu de levering door de TNT-bezorger wordt verhinderd door een agressieve voorbijganger die hem mijn boek afhandig probeert te maken, treedt primair het recht van de TNT-bezorger om niet agressief te worden bejegend in werking in de uitoefening van zijn werk (dit is een eerste orde-recht) maar ook heb ik een claim op de agressieveling (mocht hij slagen in zijn opzet) om *mij* het boek terug te geven – het boek is immers van mij (de agressieveling kan niet zeggen: met jou heb ik niks te maken, het boek is van bol.com...of eigenlijk van niemand want bol.com had het al verkocht). Bovendien, als mijn buurman de aanval op de TNT-bezorger ziet, dan zou hij gerechtigd zijn om in te grijpen om de agressieveling te beletten de rechten van de bezorger op fysieke integriteit en indirect mijn recht op mijn boek te schenden (overigens: als de buurman het boek weer afpakt, is het ook niet van hem).

Het voorbeeld maakt duidelijk dat, meer en meer complicerende factoren een rol spelen binnen een bepaalde situatie. Wat maakt dat de concrete casus, met zijn eigen voorwaarden en uitzonderingen, van belang blijft. (2^e orde rechten zoals in geval van de aanval op de bezorger zijn ook weer relatief ten aanzien van mij. In de aanval is ook een 1^e orde recht aan de orde.)

Wat het voorbeeld ook duidelijk maakt is dat Hohfeld's schema moreel gezien (en vaak ook juridisch gezien) geen normatieve of interpretatieve problemen oplost – steeds zal moeten worden beargumenteerd of op het 2^e en 3^e orde niveau een dergelijk recht bestaat, bv. of het boek van mij, van bol.com of van de bezorger is op het moment dat het 'op weg is naar mij'. Dit zou ik als niet-jurist niet meteen weten. Het is iets dat per situatie op grond van regels en omstandigheden moet worden beargumenteerd. Juridisch lopen rechtstelsels hier ook uiteen. De 'legal duty to rescue' – de plicht om te hulp te komen, en het daaruit voortvloeiende claimrecht op hulp van de hulpbehoevende lopen in de VS en in Nederland uiteen.

Een tweede type recht, *liberty* (vrijheid) – door Hohfeld *privilege* genoemd - definieert wat een rechthouder vrij is om te doen, dat is er is geen plicht om (een handeling) x (bv. het kiezen van een bepaald soort drinken) niet te doen. Het betekent ook geen plicht om x wel te doen. Een persoon A is vrij om te kiezen handeling x wel of niet te doen. Een vrijheid houdt geen plicht voor een ander in, het regelt de handelingen van de actor zelf. (Een persoon) A heeft een vrijheid met betrekking tot (een handeling) x, desda A geen plicht heeft x niet te doen.

Het hebben van een vrijheid betekent dat de houder geen plicht heeft die zijn handelen beperkt. Een ander heeft dus geen recht dat het handelen van de actor beperkt. Anderen kunnen wel de vrijheid hebben te interfereren. Zolang dat interfereren niet in strijd is met het vrijheidsrecht van de rechthebbende en met andere geldende rechten. Een voorbeeld hiervan is: als ik een bankbiljet zie liggen op straat en ik besluit het te pakken, maar net op dat moment pakt iemand anders het biljet. De ander is (net als ik dat was) vrij om het te pakken. Ik heb er geen claimrecht op, want het is (nog) niet van mij. Echter de actor heeft geen recht om hulp af te dwingen om de uitoefening van zijn recht mogelijk te

maken. En dus hoeft de ander hem niet voor mij te laten liggen (tenzij hij heeft gezien dat het net uit mijn handen is gewaaid en hij eigenlijk een (morele) plicht zou hebben het terug te geven).

Een *power* en een *immunity* zijn tweede-orde rechten, afhankelijk van een *liberty* en een *claim* als primaire regels. De tweede-orde regels bepalen de mogelijke veranderingen die aangebracht kunnen worden in de primaire regels. Hart¹³ beschrijft de tweede-orde regels als de regels die nodig zijn om de primaire regels te veranderen, of toe te passen. Als ik een claimrecht heb, heb ik ook de macht om de plichthouder van zijn plicht te ontslaan. Daarmee verander ik, niet de primaire regel, maar gebruik ik mijn tweede-orde recht om de toepassing van het eerste orde recht te veranderen. De tweede-orde regels geven aan hoe, wanneer en door welke partij een primaire regel of de toepassing van die regel veranderd kan worden.

Een *power* (macht) is een dergelijke secundaire regel welke een actor de mogelijkheid geeft om de primaire regels van anderen te veranderen. Dus: (een persoon) A heeft een macht desda A de mogelijkheid heeft om binnen een set regels haar eigen aanspraken of die van een ander te veranderen. Diegene ten aanzien van wie dit gebeurt, heeft een *liability in dit opzicht*. Dus de persoon met een macht kan de status veranderen van iemand met een *liability*.

Om terug te gaan naar het eerste voorbeeld over het eigendomsrecht: de eigenaar heeft een macht. En daarmee kan hij de regels omtrent aanspraken veranderen waar het gaat om het object van eigendom. Dus de eigenaar kan het boek bijvoorbeeld weggeven. Daarmee heeft hij zijn eigen aanspraken veranderd, namelijk verworpen/afgestaan. Maar ook de rechten van een ander, de ontvanger heeft namelijk met het krijgen van het boek ook het eigendomsrecht over het boek verkregen. De eigenaar kan er bijvoorbeeld ook voor kiezen het boek uit te lenen, hetgeen diegene die het boek leent, weer andere rechten geeft (en plichten – nl. om het terug te geven).

Een *immunity* (immunititeit) daarentegen zorgt ervoor dat een actor ten aanzien van een zeker recht vrij is van een *power-right* van een ander, en soms zelfs in absolute zin. Het recht om niet als slaaf te worden verkocht zou een voorbeeld zijn van een mensenrecht waarvoor dit geldt – geen enkele instantie, individu of staat kan met zijn *power-right* dit recht van mij afnemen

(Een persoon) B heeft een immunititeit desda (een persoon) A niet de mogelijkheid heeft B's rechten te veranderen. Neem bijvoorbeeld een ambassadeur van een land die kantoor houdt in een ander land. Deze ambassadeur heeft een immunititeit tegen de macht van de overheid in het land waarin hij kantoor houdt. Hij heeft echter geen immunititeit tegen de macht van de overheid van het land waar hij door

---

¹³ Herbert L.A. Hart *The concept of law* (Oxford: Oxford University Press, 2012), met introductie Leslie Green, 1e editie 1961 p. 94 en p. xx Leslie Green.

uitgevaardigd is. Dus de overheid van het land waar de ambassadeur kantoor houdt heeft niet de mogelijkheid om de regels omtrent de rechten van de ambassadeur te veranderen, dit land heeft een *disability* of te wel onmogelijkheid om secundaire regels toe te passen. De ambassadeur is er immuun voor. De overheid van het land van herkomst van de ambassadeur heeft via een power wel de mogelijkheid de rechten van de ambassadeur te veranderen, maar niet om de rechten van de burgers te veranderen in het land waar de ambassadeur zitting heeft.

Dit voorbeeld laat wederom ook zien waarom het voor Hohfeld belangrijk is om de verschillende actoren als bijvoorbeeld rechthebbende en plichtdrager specifiek te kunnen benoemen. Een actor, in dit voorbeeld de overheid van een specifiek land, heeft niet tegen iedere andere actor dezelfde rechten en plichten. Dit ligt aan de context waarbinnen de actor handelt, maar ook de rol van waaruit hij of zij handelt. Als lid van een overheid kan de minister primaire en secundaire regels via wetten opleggen, een macht die hij als privépersoon niet heeft. De hoedanigheid van waaruit een actor handelt en ook de relatie tot andere actoren en hun hoedanigheid is van belang voor het bepalen wie wanneer welke rechten en plichten heeft.

Drie rechtentheorieën

Hierboven heb ik laten zien welke soorten rechten Hohfeld onderscheidt en hoe zij zich tot elkaar verhouden. Veel theoretici die een theorie over de essentie van rechten hebben ontwikkeld gebruiken daarvoor, en refereren aan het Hofeldiaanse schema. Hohfeld heeft geprobeerd een theorie-neutrale *analyse* van rechten te geven en deze weer te geven in zijn schema. De verschillende theorieën over rechten leggen meer of minder nadruk op bepaalde onderdelen van Hohfeld's analyse. Sommige onderdelen van de analyse worden in één of meerdere theorieën ter discussie gesteld of gewijzigd. Bijvoorbeeld: de wil-theorie verenigt vrijheid en power right als primaire en secundaire typen – de rechthebbende is veelal niet ontvankelijk voor claims en immuniteiten, al is dit een thesis die door de correlativiteit ook weer gerelativeerd moet worden – de wil theorie houdt de rechthebbende niet alleen voor de unieke bezitter van het power right om ZIJN EIGEN rechten te wijzigen, bijvoorbeeld door er afstand van te doen, maar ook in die zin als 'immuun' voor de claims van anderen. Bijvoorbeeld als ik mijn boek wil verbranden, dan zou dat volgens de wil-theorie mijn recht zijn, ik ben namelijk mini-soeverein wat betreft dat boek. Terwijl een belangentheorie meer mogelijkheden biedt om claims van anderen die het boek erg graag willen hebben, te rechtvaardigen, als zij daar een belang bij hebben. Uiteindelijk proberen alle theorieën een beschrijving te geven van wat de basis van rechten is. Er is gekeken naar bestaande rechten en alle theorieën zijn een poging om uit te leggen waarom wij rechten hebben. Dus beschermen rechten specifieke belangen, of zijn rechten nodig om autonomie te handhaven, of wellicht een beetje van beide? De rechtentheorieën hebben geen prescriptieve, maar slechts descriptieve en verklarende

pretenties. Ze zeggen ons wat rechten zijn, niet welke rechten er concreet zijn¹⁴. De theorieën kunnen ons helpen bepalen waarom rechten bestaan en aan welke voorwaarden voldaan moet worden om te kunnen spreken over een recht. Maar ze geven geen oordeel over de concrete inhoud van verschillende rechten.¹⁵

Will theory of rights

De eerst theorie over rechten die ik wil bespreken is de *Will Theory of Rights*, verder: wil-theorie.¹⁶ Deze wil-theorie heeft een sterk Kantiaanse inslag, want ze is gebaseerd op de vrijheid voor iedereen op grond van zelfbeschikking, rechten te claimen en uit te oefenen waarin iedereen gelijk is. Het hebben van een recht impliceert naast het hebben van een gerechtvaardigde claim, het gezag om een recht af te dwingen of afgedwongen te krijgen: of dat gebeurt, daarover beslist uitsluitend de rechthebbende.¹⁷ Door dat gezag toe te kennen, beschermen rechten de vrijheid van de actor. Rechten geven de rechthebbende keuzevrijheid en daarmee autonomie.

Die keuze vrijheid wordt gewaarborgd doordat de rechthebbende als enige de macht heeft om een plichthouder van zijn plicht te ontdoen. De rechthebbende kan de plichthouder vrijwaren van de uitvoering van die plicht. Daarmee heeft de rechthebbende naast het recht ook de macht om de eerste orde plichten van de plichthouder te veranderen.¹⁸

Rechten zijn, in de wil-theorie, van belang als twee partijen het niet met elkaar eens zijn en onderling niet tot overeenstemming komen over wie er mag beslissen, een situatie van *deadlock*.¹⁹ Niet

---

¹⁴ L. Wenar, *The nature of claim-rights*, p 202.

¹⁵ De normatieve implicatie van een recht kan binnen de verschillende theorieën echter anders zijn. De basis van de theorieën ligt vaak binnen een bepaalde ethische stroming, bijvoorbeeld Utilisme of Deontologische. Deze stroming kan zorgen voor verschillende normatieve implicaties van rechten. Zo zal een theorie op basis van Kant, zoals de wil-theorie liegen niet kunnen accepteren als gerechtvaardigd. Aangezien volgens Kant alle rechten, universeel gedacht moeten kunnen en willen worden. Een algemene acceptatie van liegen zou het concept 'waarheid', en ook 'liegen', te niet doen. Terwijl er voor een Utilistische theorie wel een gerechtvaardigde reden voor liegen gevonden kan worden, namelijk als dat het geluk maximeert van meer individuen dan de leugen individuen schaad. (De Interest-theorie kan bv. ook rechtvaardigen dat bepaalde individuen het recht hebben dat je tegen hen de waarheid spreekt, bv. een patiënt heeft dit recht tegenover de behandelend dokter m.b.t zijn gezondheid, maar niet elk individu heeft dit recht dat over het betreffende individu de waarheid te horen, tegenover de dokter, sterker nog geen enkel ander individu heeft dit recht (tenzij met nadrukkelijke toestemming van de patiënt zelf) want dit valt juist onder het beroepsgeheim. Het belang dat de patiënt daarbij heeft verklaart dit recht het best. Dat de patiënt het recht heeft om over zijn gezondheid naar waarheid te vertellen over een vriend, wordt weer beter verklaard door de wil-theorie) De drie theorieën formuleren een verschillende normatieve agenda, deze maakt alleen een voorselectie in de normatieve argumentatie voor concrete rechten.

¹⁶ De Wil-theorie van rechten is geen op zichzelf staande theorie. Hij is ontstaan als onderdeel van een bredere (Kantiaanse) theorie over rechtvaardigheid, waarin autonomie en daarmee afdwingen van rechten een belangrijke rol spelen. Op de bredere theorie ga ik hier niet in. Ik ga het uitsluitend over de Wil theorie zelf hebben. Voor meer over de overkoepelende theorie zie wederom: Robert Johnson *Kant's moral philosophy* in *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2013 Edition), Edward Zalta (Ed.), forthcoming URL: plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/kant-moral.

¹⁷ Simmonds *Rights on the cutting edge* in *A debate over rights* (Oxford: Oxford University press, 2000), p. 180.

¹⁸ Wenar, Leif, "Rights", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/rights/> (laatst geraadpleegd op 17 april 2014).

¹⁹ N.E. Simmonds, "Rights on the cutting edge" in *A debate over rights: Philosophical enquiries* (Oxford: Oxford University press, 2000), door M. Kramer, N. Simmonds en H. Steiner, p. 237.

zomaar twee partijen met een onenigheid, maar twee partijen die beiden van invloed zijn op de keuze van handelen. Dus de mening van beide partijen over de goede handeling is niet gelijk en beide partijen hebben ook invloed op die handeling. Als ik, als toeschouwer, het niet eens ben met de voorgenomen keuze van de voetbal bondscoach van Oranje is er nog geen sprake van onenigheid in de zin van *deadlock*, pas als de coach en bijvoorbeeld zijn aanvoerder het samen oneens zijn worden rechten van belang. Rechten geven een partij dan redenen om zich terug te trekken van het conflict. De bondscoach heeft het recht de strategie te bepalen en dat recht geeft de aanvoerder een reden om zich terug te trekken uit de discussie, zonder dat hij zijn mening hoeft bij te stellen. De handeling als voorgesteld door de bondscoach kan dan doorgang vinden.

Rechten bepalen daarmee volgens de wil-theorie het domein waarbinnen wij vrij zijn om te handelen zoals wij dat goed dunkt. Daarmee leiden rechten, binnen de wil-theorie, tot normatieve aanspraken op vrijheid om te beslissen. Anderen dragen binnen dat domein de plicht om zich te onthouden van interfereren. Omdat rechten vrijheidsaanspraken reguleren zijn ze, binnen de wil-theorie, noodzakelijk door de rechthebbende afdwingbaar. De rechthebbende wordt minisoverein over de plichtdrager(s) en hun handelingen ten aanzien van hem of haar. De vrijheid en macht moeten bij één en dezelfde persoon liggen omdat anders mijn vrijheid tot het uitoefenen van mijn macht geschonden wordt. Anderen hebben geen rechten (non-rights) met betrekking tot mijn uitoefening van mijn macht.²⁰

Een type recht dat goed past binnen de wil-theorie is dan ook een vrijheid. Zoals hierboven staat beschreven houdt een vrijheid in dat de actor geen plicht heeft om een bepaalde handeling wel of niet te doen. De theorie heeft als uitgangspunt dat rechten ons helpen om autonoom te zijn. Bijvoorbeeld: Om appelsap (in een glas dat zelf eigendom van de instelling is) 'in eigendom' te hebben als ik ervoor betaald heb, moet ik, volgens de wil-theorie ook de macht hebben om de appelsap weg te geven, of juist niet weg te geven. De appelsap is van mij omdat ik deze gekocht (dus dat iemand zijn rechten op de appelsap overgegeven heeft aan mij) heb. Het feit dat de appelsap van mij is houdt ook in dat ik als enige de keuze, dus de macht, heb over wat ermee mag gebeuren, zolang ik daarmee rekening houd met andere plichten en de rechten van anderen. Het is niet mijn recht de appelsap bij iemand in het gezicht te gooien in geval van bijvoorbeeld een conflict. Het is wel in mijn macht en dus mijn recht om het weg te geven, of juist zelf op te drinken. Het maakt mij mini-soeverein over wat er met de appelsap gaat gebeuren. De manier waarop ik mijn macht inzet bepaald hoe anderen zich moeten verhouden tot mijn glas appelsap. Zij mogen het pas drinken bijvoorbeeld slechts dan wanneer ik daar toestemming voor gegeven heb. De nadruk op de capaciteit van de actor in het maken van keuzes, verklaart waarom de theorie ook wel de *choice-theory* (keuze-theorie) genoemd wordt.

---

²⁰ Hillel Steiner, "Working rights" in *A debate over rights: Philosophical enquiries* (Oxford: Oxford University Press, 2000), door M. Kramer, N. Simmonds en H. Steiner, pp. 232-59.

Dit punt van keuzemogelijkheid is van belang voor mijn casus. Een dementerende man die vanwege de gevolgen van de dementie in een zorginstelling gaat wonen heeft op verschillende niveaus te maken met een beperkte keuzevrijheid. Ten eerste omdat de dementie ervoor zorgt dat hij minder in staat is om zijn belangen te bepalen en op basis daarvan keuzes te maken. Daarnaast zorgt het contractuele karakter van het wonen in een zorginstelling ervoor dat ook bepaalde keuzevrijheden niet meer vanzelfsprekend zijn. Als de man op zichzelf woont is hij vrij te kiezen voor een huisdier. Ook al brengt dit een zorgplicht voor het dier met zich mee. Het punt hier is dat hij de vrijheid geniet om die keuze voor het houden van een huisdier zelf te maken. Met het verhuizen naar de instelling is die keuzevrijheid beperkt door de regels en afspraken die daarover gemaakt zijn met de instelling. Het protocol van de instelling over het houden van huisdieren is van invloed op de keuzevrijheid van de man. Dit illustreert een bekend probleem met de wil-theorie. Namelijk dat het geen ruimte laat voor rechten voor wilsonbekwame mensen, kleine kinderen en dieren. Juist omdat hun keuzemogelijkheden beperkt zijn en rechten binnen de wil-theorie als functie hebben om ons keuzemogelijkheden te geven. De consequentie hiervan is dat deze groepen entiteiten, die niet in staat zijn om keuzes te maken, volgens de wil-theorie geen rechten hebben. En tevens dat volgens de correlatietheorie andere mensen ook geen plichten tegenover hen hebben. Hart, een aanhanger van de wil-theorie, herkende dit probleem en heeft de mogelijkheid van een bewindvoerder toegevoegd aan de theorie die plaatsvervangend beslissingen kan nemen voor de rechthebbende.²¹ Echter dit lijkt een wat geforceerde oplossing. Omdat de wil-theorie stelt dat de claim en de macht om deze af te dwingen noodzakelijk bij dezelfde entiteit moet liggen. Zodra dit niet het geval is is er geen sprake van autonomie en keuzevrijheid en dat is nu net waar de wil-theorie om draait.

Ander probleem dat de wil-theorie heeft is dat het niet alle rechten van actoren kan rechtvaardigen. De rechthouder moet de macht hebben om een recht al dan niet af te dwingen. Maar het is ook mogelijk dat een entiteit een recht heeft zonder dat deze de macht heeft om deze af te dwingen of af te wijzen. Denk aan de regels van het voetbal. Niet de onderuit gehaalde speler, maar de scheidsrechter heeft de macht om te bepalen of de regels van het spel geschonden zijn. De speler is niet instaat zijn recht, om niet onderuit gehaald te worden af te wijzen. Dergelijke rechten staan niet in dienst van onze autonomie, ze geven ons geen keuzevrijheid. Voor zulke rechten geeft de wil-theorie geen rechtvaardiging.

Interest theory of rights

De Interest theory of rights (verder: belangentheorie) heeft niet zozeer keuzevrijheid als uitgangspunt, maar **de belangen** van de rechthebbende. Vooral claim-rechten lijken in deze theorie het paradigma te vormen voor rechten. Een claim is gerechtvaardigd als deze in het belang van de actor is en dit belang als

---

²¹ Hart, zoals geïnterpreteerd door Kramer, 'Rights Without Trimmings' in *A debate over right: Philosophical Enquiries* (Oxford: Oxford University Press, 2000), door M. Kramer, N. Simmonds en H. Steiner, pp. 69-70.

zodanig belangrijk kan worden onderbouwd dat het een recht wordt. Niet ieder belang leidt tot een recht. Daarmee is het hebben van een belang een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor het hebben van een recht. Een derde belanghebbende kan een belang hebben bij een recht van een ander, maar dit betekent nog niet dat deze derde persoon ook een recht hierop heeft. Zo kan een bewoner er belang bij hebben als een andere bewoner appelsap in zijn dieet heeft staan, omdat er dan appelsap beschikbaar komt op de afdeling waar hij woont. En daardoor kan deze derde bewoner ook appelsap drinken. Ook al is appelsap zijn lievelingsdrank en daarmee in zijn belang, het betekent nog niet dat deze derde persoon er ook recht heeft op dat er appelsap beschikbaar is op zijn afdeling. Want dat de dieethouder dat recht wel heeft kan gebaseerd zijn op een medisch onderbouwde claim, terwijl zijn zin of belang alleen een voorkeur is. Niet ieder belang leidt dus tot een gerechtvaardigde claim. Wanneer wel of niet is een vraag naar de rechtvaardiging van het recht op basis van a: het karakter van het belang, bijvoorbeeld fundamenteel, zoals het recht om niet gefolterd te worden – welke primair zal zijn over andere niet fundamentele rechten, zoals een recht op appelsap. En b: de relatie met de plichthouder, dus vragen over wie de plichthouder is. In het geval van een recht om niet gefolterd te worden zijn dat alle anderen. Maar bij een recht op appelsap van een instellingsbewoner kunnen verschillende plichthouders aangewezen worden. Namelijk de instelling, of een andere bewoner, of wellicht zelfs de leverancier en de verzorgende die het drinken verstrekt. Of een belang een recht wordt is dus afhankelijk van het soort belang dat behartigd dient te worden. De mate waarin iets een belang is voor een persoon bepaald mede of een belang de basis voor een recht is. Zo heb ik er belang bij dat ik de loterij win, zodat ik bijvoorbeeld mijn huis kan opknappen. Toch willen we hier niet zeggen, dat tenzij mijn lotnummer in de prijzen valt ik er recht op heb dat de loterij mij een som geld uitkeert. Dit staat in contrast met mijn belang op een medische behandeling als ik mijn been breek. De ernst van mijn belang op zorg, is bepalend voor het toekennen van een recht. Want we willen kunnen zeggen dat iemand recht heeft op zorg als hij of zij een been breekt.

Een actor kan volgens deze theorie een recht hebben, zonder dat deze actor zelf de mogelijkheid heeft om dit recht af te dwingen of af te wijzen. Het hebben van een macht is in de belangentheorie, in tegenstelling tot in de wil-theorie, geen noodzakelijke voorwaarde voor het hebben van een recht, eerder spelen immuniteiten een belangrijke rol. Denk bijvoorbeeld aan de huisdiereigenaar die wel veel zeggenschap heeft over zijn huisdier, maar niet volledig 'in control' is tegenover iedereen (met name de staat niet) om er alles maar mee te doen (of laten). Om het dier te verwaarlozen is niet iets dat tot mijn zeggenschap over het dier behoort (zoals dat wel geldt voor het maken van een wandeling volgens de route die mijn persoonlijke voorkeur heeft – het dier moet maar volgen, als ik dit bij een mens zou doen, hem dwingen om met mij mee te wandelen, zou het al snel vrijheidsberoving zijn). Het recht op niet-verwaarlozing is door middel van dierenrecht-wetgeving gereguleerd is. Mijn zeggenschap over het dier, als zijnde mijn huisdier, impliceert ook de plicht om ervoor te zorgen. Neemt niet weg dat ik zelf mag bepalen

of ik een huisdier wil of niet, zolang ik voldoe aan de plichten die het hebben van een huisdier met zich meebrengt en ik mij niet bevind in een situatie die het hebben van een huisdier contractueel uitsluit.

Naast de moeilijkheden die er spelen omtrent de rechten van een derde belanghebbende, heeft de belangentheorie van rechten te maken met het probleem dat het moeilijk kan zijn om te bepalen wat in het belang van een individu is. Ik kan denken ergens een belang bij te hebben terwijl dat niet zo blijkt te zijn.

Kind-desire theory of rights

Wenar introduceert een interessante derde theorie over rechten, de *kind-desire theory* (welke ik verder de soort-verlangen theorie zal noemen).²² Hij stelt dat we rechten niet moeten toeschrijven aan bepaalde personen. Hij geeft hiervoor twee belangrijke redenen. Ten eerste zoals de kritiek op de belangentheorie laat zien zijn mensen vaak niet in staat om te bepalen wat in hun eigen belang is. Dus kunnen de rechten van personen niet afhankelijk zijn van hun persoonlijke belangen. Mensen zijn, volgens Wenar, echter wel in staat om te herkennen en articuleren wat ze nodig hebben om bepaalde rollen in hun leven te vervullen. En daarvoor hebben ze rechten nodig. Zo heeft een politieagent het recht nodig om een verdachte persoon in te rekenen en zo nodig daarvoor geweld te gebruiken. Dit recht heeft hij nodig om zijn plicht, de rol van agent, tot uitvoering te brengen. Dus niet alle rechten zijn er om ons leven goed te laten verlopen. Maar zodat wij als roldragers onze rollen kunnen invullen.

De tweede reden om rechten toe te schrijven aan roldragers en niet aan specifieke personen is gebaseerd op de eerder genoemde kritiek tegen de wil-theorie. De wil-theorie stelt namelijk dat rechten er zijn om autonomie en keuzevrijheid te verstrekken. Echter de implicatie van dit uitgangspunt is dat mensen die niet instaat zijn om keuzes te maken geen rechten hebben. Als rechten afhankelijk zijn van de persoonlijke kwaliteiten van de actor, namelijk de capaciteit om een recht af te dwingen of niet, dan kunnen we een bepaalde groep mensen geen rechten toeschrijven. Wenar zet hier een idee van rechten tegenover die wel afdwingbaar zijn, maar waarbij de macht tot afdwingen niet per se bij de rechthebbende zelf hoeft te liggen. De persoon heeft als roldrager een recht en dit recht heeft hij niet op basis van zijn capaciteiten om een macht uit te oefenen op de plichthouder. Een roldrager heeft rechten, omdat hij deze nodig heeft om zijn rol te vervullen. Wenar gaat in zijn theorie nog een stap verder dan roldragerschap als basis voor rechten. Tot een bepaalde soort behoren brengt, volgens Wenar, ook rechten met zich mee. De man in de casus heeft bepaalde rechten puur en alleen omdat hij behoort tot de soort mens. Bepaalde

---

²² Wenar heeft het hier expliciet over juridische rechten. Ik ben van mening dat deze mutatis mutandis toepasbaar zijn op morele rechten zoals deze betrekking hebben op de casus.

capaciteiten wel of niet hebben is in dat geval niet van belang voor het toeschrijven van rechten. De man heeft bepaalde rechten omdat hij mens is. (Hieronder waar ik het ga hebben over soort specifieke verlangens zal ik dit verder uitleggen.) Door rechten niet aan specifieke individuen toe te schrijven, maar aan roldragers of entiteiten die tot een bepaalde soort behoren, hebben ook wilsonbekwame personen rechten volgens de soort-verlangen theorie.

Ander kritiekpunt van Wenar op de wil-theorie is dat ook wilsbekwame mensen rechten hebben die ze niet kunnen afdwingen. Neem de doelman in voetbal. Hij heeft een recht om niet gehinderd te worden binnen zijn doelgebied als hij de bal in zijn bezit heeft. Maar hij heeft niet de macht om dat recht af te wijzen. Ook niet om het recht af te dwingen op het moment dat er een overtreding tegen hem wordt begaan. De scheidsrechter heeft in dit geval als enige de macht om een overtreding te erkennen en bestraffen. Ook hieruit blijkt dat het toeschrijven van rechten op basis van de macht om die rechten af te dwingen of te verwerpen niet alle claimrechten kan verklaren die mensen in bepaalde situaties wel hebben.

Van oudsher waren alle claimrechten *enabling-rights*²³. Dit zijn rechten die het voor de rechthebbende ervan *mogelijk* maken om zijn rollen adequaat te vervullen en beslissingen te nemen in de situatie. Deze *enabling-rights* zijn er nog steeds, kijk maar naar het voorbeeld van de politieagent hierboven. Echter niet alle rechten zijn er om een rolvervulling mogelijk te maken. Bijvoorbeeld mensenrechten; mensenrechten zijn geen noodzakelijke voorwaarde voor het zijn van een mens. Toch hebben wij deze rechten. In het geval van mensenrechten is het niet geheel en altijd duidelijk bij welk individu de correlerende plicht zou moeten liggen. Iedereen wordt geacht de mensenrechten van anderen te respecteren, het is daarom niet een correlatie zoals Hohfeld die omschrijft. Het gaat niet om een correlatie met een aanwijsbare persoon A, B, C of D. Het blijkt dus niet altijd mogelijk om in ieder geval een specifieke rechthebbende en een plichthouder aan te wijzen. Beide bovenstaande redenen om de rechten los te koppelen van specifieke individuen en de identificering van rechten die geen *enabling-right* zijn leiden tot een nuancering van de correlatietheorie. De correlatietheorie stelt dat rechten en plichten altijd correleren. Dat het in elke situatie mogelijk is om, als er een rechthebbende is, een plichthouder aan te wijzen en andersom. In verschillende situaties waar we wel willen spreken van rechten blijkt dit niet het geval te zijn.

Zoals Wenar laat zien zijn rechten vaak gekoppeld aan rollen die men vervult. Maar rollen alleen zijn niet voldoende om alle rechten te rechtvaardigen, bijvoorbeeld mensenrechten. Rollen kunnen om bovengenoemde reden geen basis zijn voor mensenrechten bijvoorbeeld. Ik heb niet noodzakelijk mensenrechten nodig om mens te kunnen zijn. Om ook mensen als mensen rechten te kunnen toeschrijven introduceert Wenar de term *kind*, of te wel soort. Er is een soort-norm te onderscheiden, Wenar citeert

---

²³ Wenar, *The nature of claim-rights*, p 207.

Nussbaum hieromtrent, die specifieke eigenschappen van mensen benoemd.²⁴ Op basis van deze soortspecifieke verlangens als het proberen te vermijden van dood, het niet beperkt willen zijn in eigen mobiliteit, het willen interacteren in het eigen leven en meer heeft een mens als mens ook recht op de ruimte om dit te doen.²⁵ Deze verlangens zijn soort-specifiek, maar dat neemt niet weg dat er individuen binnen de soort, in dit geval mens, kunnen zijn die niet alle verlangens hebben die als soortspecifiek omschreven worden. Dus naast de rechten op basis van verlangens die voortkomen uit de rollen die mensen hebben in hun leven geeft ook de soort waartoe men behoort een basis voor rechten. Een mens heeft als voelend wezen een verlangen om niet gefolterd te worden. Deze eigenschap en het bijbehorende verlangen zijn evident. Daarom is dit een basis voor een recht om niet gefolterd te worden. Er bestaan mensen die niet kunnen voelen, maar op basis van het feit dat zij behoren tot de soort mens leidt dit voor hen niet tot een uitsluiting van het recht om niet gefolterd te mogen worden.

Het verkrijgen van een recht volgens de soort-verlangens theorie van Wenar gebeurt op basis van de verlangens die voortkomen uit de soort waar de entiteit toe behoort, of een rol die iemand draagt. Het afdwingen van een recht moet gepast zijn, dus niet in strijd met de rechten van anderen en de rechthebbende moet willen dat het recht afgedwongen wordt. De rechthebbende hoeft niet noodzakelijk, zoals bij de wil-theorie wel het geval is, de macht te hebben zelf het recht af te dwingen.

Het is mogelijk dat mijn recht op het hebben van een huisdier in strijd is met het recht van de buurman om niet met dieren in contact te komen. In dat geval weegt mijn recht om een dier te hebben zwaarder, met inbegrip van de plicht om de buurman niet tot last te zijn. Dus het hebben van een recht kan bepaalde plichten met zich meebrengen die de rechten van anderen beschermen. In een instelling gaat het dan om de vraag wiens recht zwaarder weegt, dat van de bewoner of dat van de directie (of dat van de medebewoner die niet van dieren houdt). Dat is mede afhankelijk van de plichten die de instelling op zich neemt in het contract. Maar ook van wat behoort tot betamelijk (gepast, verantwoord, verplichtend) gedrag van een instelling zoals voorgeschreven door de overheid.

Deel II. Rechten in deze specifieke casus

Animal Assisted Interventions

Animal Assisted Interventions, of te wel AAI, staat voor dier-ondersteunde interventies. Het gaat om interventies in bijvoorbeeld therapie, zorg, onderwijs of andere instituties waarbij een aanpak gekozen

---

²⁴ Nussbaum, geciteerd in Wenar, *the nature of claimrights*, p. 224.

²⁵ Tenzij die ruimte wordt afgenomen door een disciplinaire regel opgelegd door een gerechtelijke macht. Voor zover hiermee niet de rechten en vrijheden van anderen geschonden worden.

wordt met behulp van dieren. Denk bijvoorbeeld aan SAM dolfijntherapie²⁶ bij kinderen met een verstandelijke beperking. Het idee hierachter is dat de inzet van dieren toegevoegde waarde heeft voor de interventie, in dit geval dat de communicatieve vaardigheden en concentratievermogens van de kinderen worden vergroot.²⁷ AAI kent verschillende vormen, elk met een eigen karakter en doelstelling, namelijk *Animal Assisted Activities* (AAA) en *Animal Assisted Therapy* (AAT) en *Animal Assisted Education* (AAE). Bij dierondersteunde activiteiten is het aanbieden van een (dag)activiteit het doel. Mogelijke therapeutische effecten, los van die waarvoor de activiteit wordt ingezet (bijvoorbeeld zinvolle daginvulling), zijn mooi meegenomen, maar geen doel op zich. Tijdens de activiteiten staat de cliënt onder toezicht van de activiteitenbegeleider van de instelling die de activiteit aanbiedt. Het welzijn van het dier wordt bewaakt door de vrijwilliger die samen met het dier het huisdierteam vormt. In geval van dierondersteunde therapie wordt diercontact ingezet met als doel een vooraf vastgesteld therapeutisch effect te realiseren. Therapie heeft als hoofddoel om een gebrek of kwaal te verhelpen of verminderen. De doelstelling zijn bij aanvang van de therapie vastgelegd in overleg met de cliënt en worden periodiek geëvalueerd. Therapie heeft een eindig karakter, daarom wordt ook het tijdbestek waarbinnen de therapie gevolgd wordt en de frequentie van de behandeling vastgelegd. De cliënt wordt begeleid door een therapeut die verantwoordelijk is voor het behandelplan. De eisen omtrent therapie zijn dus zwaarder dan die omtrent activiteiten. Bij dierondersteunde educatie is het doel om cliënten specifieke vaardigheden, vaak sociale vaardigheden en verantwoordelijkheidsgevoel, te leren.

Deze scriptie richt zich op dierondersteunde activiteiten (AAA) voor bewoners van zorginstellingen. In het geval van activiteiten komen huisdierteams naar de cliënten. (Vooral bij grotere dieren, paarden, dolfijnen en dergelijke is het om logische redenen noodzakelijk dat de cliënt naar het dier toekomt en niet andersom.) Huisdierteams bestaan over het algemeen uit een vrijwilliger met zijn eigen huisdier. In sommige organisaties gaat het niet om het eigen dier, maar om het huisdier van iemand die zijn dier hiervoor periodiek kort afstaat. Een huisdierteam wordt ingezet om bij zorginstellingen contact met dieren te faciliteren. Het gaat dus niet om het mogelijk maken dat dieren in een instelling kunnen of mogen wonen bij hun oorspronkelijke eigenaar als deze naar een instelling verhuisd. Maar om het inzetten van huisdierbezoeken aan mensen die daar behoefte aan of baat bij hebben.

De huisdieren die worden ingezet zijn voornamelijk honden. Maar ook katten, cavia's, konijnen, paarden, ezels en dolfijnen kunnen ingezet worden. De vrijwilliger en het dier zijn getest op onder andere sociale vaardigheden en gedrag en in het geval van het dier natuurlijk ook op gehoorzaamheid en

---

²⁶ Het proces van dolfijntherapie werkt enigszins anders dan de vorm van AAI uit de casus. Zo kunnen dolfijnen om voor de hand liggende redenen niet naar een instelling worden gebracht. Echter het idee erachter is hetzelfde, namelijk het inzetten van dieren in de zorg, met het idee dat het een aanvulling is op de reguliere zorg, of de kwaliteit van leven.

²⁷ Stichting Sam, <http://www.stichtingsam.nl/home> (laatst geraadpleegd op 14 december 2013).

veiligheid. Na deze testfase wordt een huisdierteam getraind, dit proces van testen en trainen wordt door iedere aanbieder van dierondersteunde interventies anders ingevuld. Maar het doel van dit proces is altijd om ervoor te zorgen dat het dieren goed onder commando is (natuurlijk is dit afhankelijk van het soort dier dat ingezet wordt) en voldoende sociaal om veilig ingezet te worden bij de interventies. De dierbegeleider wordt geleerd te letten op de signalen die het dier afgeeft om op tijd te kunnen ingrijpen waardoor ongewenste situaties voorkomen, of in ieder geval adequaat opgepakt, kunnen worden.

Een contactmoment kan bijgewoond worden door een individuele bewoner, maar ook door een kleine groep bewoners, afhankelijk van het doel van het dierbezoek. Vanuit de instelling is er een begeleider voor de bewoner(s) die vaak ook een cursus gevolgd heeft bij de aanbieder van het huisdierteam, om inzicht te krijgen in de werkwijze en doelstellingen van de aanbieder van de organisatie. Meestal vindt het contactmoment plaats in een afgesloten ruimte, maar een individuele bewoner kan bijvoorbeeld ook buiten een wandeling maken met een hond. De bezoeken vinden met enige regelmaat plaats, bijvoorbeeld wekelijks. Bij de dierondersteunde activiteiten zijn over het algemeen drie partijen aanwezig, namelijk een patiënt of cliënt, een begeleider voor die cliënt en een huisdierteam. De vrijwilliger van het huisdierteam is er dus niet om de cliënten te begeleiden, maar is er voor om het dier te begeleiden en te observeren, om er zo voor te zorgen dat er geen onverantwoorde en wellicht gevaarlijke situaties ontstaan. De vrijwilliger bewaakt ook het belang van het dier. De begeleider van de cliënt(en) observeert de cliënt(en) en kan ingrijpen of een bezoek voortijdig afblazen mocht dat in het belang van één of meerdere cliënten zijn. De begeleider bewaakt op die manier het belang van de cliënt.

Herzog heeft een belangrijk probleem omtrent dergelijke interventies aangekaart²⁸, namelijk het probleem om effecten te meten van AAI. In het geval van therapie is er sprake van een vooraf vastgesteld doel. Echter dit effect moet wel meetbaar zijn om het te kunnen bepalen en bereiken. Problemen die Herzog met onderzoek naar dierondersteunde interventies noemt zijn dat een gebrek aan uniformiteit binnen de werkwijze zoals die door de verschillende instellingen ingezet wordt ervoor zorgt dat de diensten onderling niet overeenkomen en dus niet te vergelijken zijn. Onderzoek naar resultaten van interventies door één partij zeggen niets over de effecten van de interventies van een andere organisatie. Ook het meten van effecten geeft moeilijkheden. Het is niet altijd duidelijke waardoor een effect, als er een effect gemeten wordt, precies veroorzaakt is. Komt het effect specifiek voort uit de inzet van dieren? Of heeft de begeleider van het dier juist een activerend effect op de cliënt? De oorzaak-gevolg relatie is vaak moeilijk te leggen.

---

²⁸ Harold Herzog. "The impact of pets on human health and psychological well-being: fact, fiction, or hypothesis?", in *Current directions in psychological science*. Editie 2011, vol. 20, nr. 4 : 236. ook via <http://cdp.sagepub.com/content/20/4/236>.

Herzog spreekt over AAI. In deze scriptie gaat het vooral om dierondersteunde activiteiten. Aangezien deze een subcategorie van AAI is, zijn de bevindingen van Herzog ook hier van belang. Het probleem dat Herzog aankaart is niet alleen van toepassing op AAI. Onderzoeken naar de effecten van therapieën en activiteiten op de kwaliteit van leven blijken moeilijk vorm te geven.

Echter zonder effectstudies is het moeilijk om aan te tonen of instellingsbewoners daadwerkelijk baat of belang hebben bij enige vorm van AAI.²⁹ Zonder positieve onderzoeksresultaten zullen instellingen minder geneigd zijn AAI op te nemen in hun dienstenpakket. De effecten van dierondersteunde activiteiten kunnen vergeleken worden met de effecten van andere manieren van dagbesteding. En ook wat betreft de kosten kan een vergelijking gemaakt worden, bijvoorbeeld om te kijken wat de meest effectieve en de meest efficiënte manier is om dagbesteding te verzorgen in instellingen. Deze overwegingen zijn voor instellingen van belang zijn in de keuze om bepaalde activiteiten al dan niet aan te bieden.

Complicerende factoren in deze casus

De casus van dierondersteunde activiteiten in een zorginstelling is enigszins complexer dan ik deze tot nog toe heb geschetst. De werkelijke casus bevat enkele complicerende factoren die ik nu toe zal lichten.

Tot nog toe heb ik het gehad over een licht dementerende man die bezoek met huisdieren wil mogen ontvangen in de instelling waar hij woont. Om dergelijk bezoek te kunnen ontvangen is geen specifieke inspanning van de instelling vereist. Wat de bewoner van de instelling nodig heeft is dat zijn vrijheid om huisdieren te ontvangen niet beperkt is door het contract op basis waarvan de bewoner in de instelling woont. Hij heeft niets meer nodig van de instelling dan de vrijheid om bezoek met of zonder dieren te ontvangen. Vaak is deze vrijheid echter contractueel beperkt en worden huisdieren niet toegelaten in instellingen.

In het geval van dierondersteunde activiteiten wordt de casus gecompliceerder. Vrijheid om huisdieren te ontvangen is niet meer voldoende. Voor dierondersteunde activiteiten is namelijk een inspanning van de instelling vereist, één die het toelaten van regulier bezoek met huisdieren niet vereist. Het gaat bij dierondersteunde activiteiten om het faciliteren van zinvolle daginvulling voor de bewoners van de instelling. De instelling is in dit geval verantwoordelijk voor de verzorging ervan en dat vereist inspanningen van de instelling. Er moet een activiteitenbegeleider zijn die de training bij de aanbieder van de activiteiten heeft gevolgd. Deze moeten ook werken op de contactmomenten met huisdierteams. Dus bij het maken van de roosters zal hier rekening mee gehouden moeten worden. Daarnaast moet er een ruimte beschikbaar gesteld worden. En er moet gekeken worden naar welke bewoners in aanmerking zouden komen voor deze specifieke activiteit. Daarbij moet de instelling ook kijken naar eventuele

---

²⁹ Belangrijk is hier om een onderscheid te maken tussen de therapeutische effecten die vastgelegd moeten worden in geval van therapie en educatie en de effecten die onderzocht worden in geval van activiteiten. Activiteiten hebben geen vastgesteld doel per individu. Echter dagbesteding heeft als zodanig wel degelijk een sociaal doel. Namelijk het vergroten van de kwaliteit van leven, door middel van zinvolle dagbesteding. Daarom zijn effectonderzoek op dit punt wel van belang, ondanks dat de activiteiten geen vastgesteld therapeutisch doel per individu hebben.

omstandigheden die ervoor zorgen dat een bepaalde bewoner beter niet naar deze contactmomenten kan gaan. Omstandigheden kunnen zijn; allergieën, waardoor de gezondheid van de bewoner in het geding raakt door contact met dieren. Maar ook kan het zo zijn dat er op hetzelfde moment ook andere activiteiten aangeboden worden die geschikt zijn voor een specifieke bewoner. Er zal op dat moment bekeken moeten worden welke activiteit het beste past bij de belangen van de bewoner. Het aanbieden van dierondersteunde activiteiten vergt dus wel degelijk verdergaande mate van inspanning van een instelling, dan het toestaan van bezoek met huisdieren met zich meebrengt.³⁰

Het kan zijn dat de instelling er regels op nahoudt die bepalen dat dieren niet welkom zijn binnen de instelling. Er kunnen verschillende redenen zijn om er dergelijke regels op na te houden. Zo kan er angst zijn in verband met het waarborgen van de hygiëne. Dieren verharen en kunnen drager zijn van vlooiën, teken en ziekten. Al deze factoren kunnen van invloed zijn op de hygiëne binnen de instelling. Ook kan er een verbod op dieren in de instelling bestaan op basis van een angst voor overlast. Als dieren toegelaten worden geldt dat voor alle dieren binnen een bepaalde soort. Het is goed mogelijk dat er ook mensen met dieren komen die bijvoorbeeld veelvuldig blaffen, of niet zindelijk zijn. Daarnaast worden de bewoners (en werknemers) geconfronteerd met de mogelijkheid dat zij dieren tegenkomen binnen de instelling. Dat kan angst voor de dieren en klachten over overlast van bijvoorbeeld blaffende honden, met zich meebrengen. De instelling zal ook daar rekening mee moeten houden. Als er bewoners zijn met een recht op huisdiercontact, zijn er ook bewoners met een recht om niet met dieren in aanraking te komen. Het is ook mogelijk dat de instelling helemaal geen standpunt ingenomen heeft ten aanzien van het toelaten van korte bezoeken met dieren in de instelling. Dit is een situatie die de Stichting Zorgdier regelmatig tegenkomt in zijn poging om instellingen bekend te maken met dierondersteunde activiteiten. Het faciliteren of afwijzen van dierondersteunde activiteiten vraagt van de instelling dat het stelling inneemt rondom dergelijke kwesties.

Dierondersteunde activiteiten een recht?

In de gecompliceerde casus zijn er enkele actoren te onderscheiden. Natuurlijk de licht dementerende man en de instelling. Dit zijn de twee voornaamste actoren in de casus. De organisatie die eventueel dierondersteunde activiteiten kan verzorgen is een derde belanghebbende. Daarnaast kunnen ook medebewoners rechten hebben in deze casus. Die kunnen zich richten tot de directie die het toelaten van

---

³⁰ Desalniettemin is het ook mogelijk dat er positieve effecten zijn van AAI die niet direct het gevolg zijn van het doel waarvoor AAI ingezet wordt. Het is goed denkbaar dat een activiteitenbegeleider een dierenliefhebber is of wordt en meer plezier uit zijn of haar werk haalt juist omdat hij of zij een extra cursus kan volgen. Of juist omdat hij of zij deze huisdiercontactmomenten mag begeleiden. Daarnaast kan het zo zijn dat een instelling besluit om zich te onderscheiden door meer zorg of begeleiding of activiteiten te bieden dan de door de overheid omschreven minimale basisbehoeften behelzen. Daar waar de meer individuele maatschappij ook meer individuele (toekomstige) instellingsbewoner gaat opleveren wordt onderscheiden door zorginstellingen ook meer van belang. Toekomstige bewoner wordt een keus geboden voor een instelling die aansluit bij hun specifieke behoeften.

dieren in de instelling al dan niet toestaat. Zodra het gaat om dierondersteunde activiteiten die gefaciliteerd worden door de instelling en begeleid worden door een begeleider van de instelling heeft de deelnemer van die activiteiten geen specifieke plichten tot de andere bewoners. Neemt niet weg dat de deelnemende bewoner, voor zover hij of zij daartoe in staat is, moreel gezien altijd rekening dient te houden met andere mensen, dus ook met medebewoners. De activiteitenbegeleider handelt namens de instelling. Maar is in zichzelf primair geen actor in de casus. In zijn of haar handelen kan deze een actor van belang worden door de manier waarop hij of zij zich verhoudt ten opzichte van de voornaamste actoren. Zoals ik al eerder aangaf in het voorbeeld van de bezorger van mijn boek - heb laten zien zijn situaties vaak complexer dan dat er sec een rechthebbende en plichtdrager aangewezen kunnen worden. Echter in beginsel zijn er twee actoren; de man en de instelling.

De vraag is nu hoe die actoren zich tot elkaar verhouden binnen de verschillende rechtentheorieën. Over de wil-theorie kan ik kort zijn. Binnen de wil-theorie heeft de man geen rechten en daarmee de instelling geen plichten, buiten die welke contractueel zijn vastgelegd, aangezien de man niet in staat is om zijn eigen autonomie uit te oefenen of liever gezegd uit te drukken. Het is niet mogelijk voor anderen om vast te stellen of hij zich daadwerkelijk niet meer bewust is van zijn autonomie, of dat het hem alleen niet meer lukt om deze te verwoorden en ernaar te handelen. Voor de wil-theorie geeft dit geen onderscheid, aangezien de man niet zelf in staat is om zijn rechten af te dwingen. Vanwege die onmogelijkheid in zijn handelen is het niet mogelijk om hem in overeenstemming met de wil-theorie rechten toe te wijzen. Aangezien rechten er volgens de wil-theorie juist voor zorgen dat iemand autonoom kan zijn.

Hart heeft zoals eerder genoemd wel de mogelijkheid gelaten voor een bewindvoerder. Het gebrek aan autonomie wordt in het geval van deze man deels ingevuld door de instelling en andere mensen uit zijn netwerk, bijvoorbeeld zijn kinderen. De zoon van de man zou bijvoorbeeld als bewindvoerder op kunnen treden. Maar de zoon wil een recht voor zijn vader niet afdwingen omdat hij autonomie wil uitoefenen, maar omdat hij denkt dat het recht in het belang van zijn vader is. En de man kan niet via zijn zoon zijn autonomie uitoefenen. De situatie blijft dus dat de man zelf geen rechten toegewezen kunnen worden op basis van de wil-theorie. Hoe dan ook het morele recht dat hier aan de orde is, namelijk een recht op dierondersteunde activiteiten, is onvermijdelijk een claim-recht ten opzichte van de zorginstelling, aangezien de instelling in geval van een dergelijk recht, de zorgplicht op zich genomen heeft het recht invulling te geven. Een claim-recht dat, zeker gezien het gebrek aan rechten van incompetente entiteiten binnen de wil-theorie, beter past binnen de belangen theorie.

Volgens de belangentheoretici zijn rechten er om belangen van de rechthebbende te vervullen. Het uitvoeren van een recht moet in het belang van de rechthebbende zijn (dat is wat anders dan dat ieder belang een recht moet zijn). De inhoud van deze belangen is niet universeel omschreven door de theorie. Het gaat er namelijk om dat het hebben van een recht in het belang van de rechthebbende actor is. De vraag is dan wat is in het belang van deze licht dementerende man? Hoe kunnen wij bepalen wat in het

belang is van deze man? Vragen naar zijn identiteit kunnen ons daarbij wellicht helpen. Ook vragen naar welk werk hij heeft gedaan, welke hobby hij had en waar de man altijd plezier uitgehaald heeft lijken ons te wijzen naar waar de man belang bij zou kunnen hebben. Uiteindelijk woont de man in een instelling omdat hij niet in al zijn eigen behoeften kan voorzien. De instelling draagt zorg voor de dagelijkse gang van zaken. Voor de verzorging en voor voeding, maar ook voor dag invulling. En daarmee deels ook voor kwaliteit van leven, in zoverre dat in de mogelijkheden van de instelling ligt. Dat houdt in dat als de kwaliteit van leven bevorderd kan worden door een dienst als dierondersteunde activiteiten de man daar zeker een belang bij heeft.³¹ En daarmee zou hij een recht op dierondersteunde activiteiten kunnen hebben. Echter er is een aanvullende redengevende theorie nodig die bepaalt welke belangen in welke situaties een recht opleveren. In dit geval is er een aanvullende theorie van zorg nodig die de structureel redengevende factoren beschrijft die in institutionele zin een belang in dierondersteunde activiteiten een recht voor een instellingsbewoner maken, vergelijkbaar met het 'basispakket' van de ziektekostenverzekering waarin ook de fundamentele zorg wel wordt voorgoed en de niet-fundamentele aanvullend verzekerd kan worden. Daarnaast is het dan in dit geval noodzakelijk om te bepalen wat daadwerkelijk in het belang van de lichtdementerende man is. Dus de invulling van deze specifieke casus geeft problemen omdat de theorie geen handvatten geeft voor de toepassing op concrete casussen. De hierboven genoemde vragen naar het belang van de man geven wel concrete handvatten in het bepalen van waar deze man verlangens naar kan hebben.

Een theorie die aansluit bij deze vragen naar de identiteit van de man, sterker nog uitgaat van deze vragen is de soort-verlangen theorie. De soort-verlangen theorie gaat uit van de rollen die iemand speelt in zijn leven. In het geval van de dementerende man durf ik te stellen dat rollen uit het verleden ook inzicht kunnen geven in de verlangens die de man nu logischerwijs kan hebben.³² Verlangens die voortkomen uit rollen die de man in zijn leven heeft ingevuld. Echter ook aan deze benadering kleven problemen. De rollen waar zijn rechten aan gekoppeld waren heeft hij nu niet meer. Ook kan het zijn dat hij nu een verlangen heeft naar diercontact, zonder dat dat voortkomt uit een rol die hij ooit eerder heeft gehad. Wellicht kan ik voor de man in deze casus de goede rollen en bijkomende verlangens identificeren en omschrijven. En wellicht zou ik dan willen zeggen dat de man een recht heeft op dierondersteunde activiteiten. Dan nog kan ik niet, op basis van zijn rol, spreken over een moreel recht op dierondersteunde activiteiten van mensen die door derden geactiveerd moet worden en van anderen afhankelijk zijn voor zinnige dagbesteding. Zelfs

---

³¹ Ook hier wil ik wijzen op een eerder door mij gemaakt onderscheid in effecten. Ook in geval van activiteiten richt men zich op het belang van de bewoner, namelijk een betere kwaliteit van leven. Deze moet niet verward worden met de therapeutische effecten die in meer detail voor een meer specifiek doel dienen te worden omschreven in geval van dierondersteunde therapie.

³² Het in acht nemen van rollen uit het verleden bij het bepalen van belangen en behoeften van de man nu, impliceert dat er geen nieuwe persoonlijke identiteit ontstaat door de intreding van de gevolgen van Alzheimer bij een individu, maar dat er sprake is van een ontwikkeling van de specifieke persoonlijke identiteit van het individu. Dat is ook het uitgangspunt dat ik hier aanhoud. Meer informatie over de discussie omtrent persoonlijke identiteit:

Eric. T. Olson, "Personal Identity," in *The Stanford encyclopaedia of philosophy*. (Summer 2012 Edition.) Edward N. Zalta (Ed.) §3 op <http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/identity-personal>.

al kan ik in dit specifieke geval aangeven dat de man waarschijnlijk een verlangen heeft naar dierbezoek, kan hieruit geen meer algemeen moreel recht voortvloeien voor andere bewoners. We zouden toch willen zeggen dat alle bewoners een dergelijk recht zouden kunnen hebben en niet slechts die bewoners, die in het verleden, voor de verhuizing naar de zorginstelling, ergens een rol gedragen hebben die nu past bij een verlangen naar diercontacten. De soort-verlangen theorie komt op dit punt weer samen met de belangentheorie. De man die nu een leegte ervaart door een gebrek aan voor hem zinvolle daginvulling, welke hij niet ervoer toen hij nog een druk bezette ondernemer was, legt in zijn geval een verlangen bloot naar dierondersteunde activiteiten. Het invullen van dat verlangen kan beschouwd worden als in zijn belang.

Dus ook hier rijst de vraag welke belangen en verlangens heeft een instellingsbewoner en hoe kunnen die eventueel met dierondersteunde activiteiten ingevuld worden. Daarmee zijn we weer terug bij de mogelijkheden tot rechtvaardiging van de belangentheorie. Een aangetoond effect op de kwaliteit van leven bij instellingsbewoners naar aanleiding van dierondersteunde activiteiten blijkt wederom noodzakelijk voor de basis voor een algemeen moreel recht op dierondersteunde activiteiten. Om basis voor een recht te zijn is meer nodig dan alleen onderzoek naar effecten. Er zal ook gekeken moeten worden naar of er andere meer effectieve mogelijkheden zijn met dezelfde, of grotere effecten, die wellicht minder (financiële) inspanning van de instelling vereist. En mocht de hond vervangen kunnen worden door een robot hond, zoals in Japan wordt ingezet, dan verdwijnt ook het argument van mogelijke hygiëne gevaren.³³

Daarnaast is het mogelijk een moreel recht op dierondersteunde activiteiten te bezien vanuit het perspectief van de zorg ethiek. De zorg ethiek denkt minder in termen van regels en rechten en meer in termen van zorg-op-maat.

Waar andere stromingen binnen de ethiek accent leggen op rechten en plichten, concentreert de zorgethiek zich op waarden die van belang zijn voor het in stand houden en laten floreren van (zorg)relaties, zoals betrokkenheid, afhankelijkheid, verantwoordelijkheid en zorgzaamheid.³⁴

De zorgethiek gaat uit van in deze casus de bewoner en wat hij nodig heeft als persoon. En niet zo zeer naar de meer universele morele rechten die iedere instellingsbewoner heeft. Een zorg-op-maat aanpak betekend dat er uitgegaan wordt van wat het goede is binnen de zorg van een individuele zorgvrager. Bij elke zorghandeling moeten de zorgvrager en zijn belang in het middelpunt staan. De zorgethiek laat ons nadenken over en maakt ons bewust van de morele rechten op goede zorg voor iedereen en juist voor hen die afhankelijk zijn van zorg. Maar kan niet voorschrijven in hoeverre elke instelling in concrete gevallen verplicht is om over te gaan tot het invullen van alles wat een

---

³³ Belangrijk is ook of er culturele verschillen omtrent het denken over en de houding ten opzichte van robots, maar ook omtrent dieren zijn tussen Japan en Nederland waardoor de robothond hier wellicht een ander effect teweeg brengt dan bij instellingsbewoners in Japan.

³⁴ N.n. "Zorgethiek," op de website van Ethica, <http://www.ethicas.nl/1/2/zorgethiek.html> (laatst geraadpleegd op 27 mei 2014)

instellingsbewoner (of een bewindvoerder van de bewoner) in het belang van een goed leven acht. De zorgethiek gaat uit van het individu dat zorg nodig heeft. Ook bij deze theorie mis ik echter de handvatten om de theorie in concrete gevallen in te vullen. Daarnaast ben ik in deze scriptie op zoek naar een meer universele formulering van een recht op dierondersteunde activiteiten, tegen een achtergrond van regels en rechten. Een achtergrond waar de zorgethiek van los probeert te staan.

Neemt niet weg dat ik ervan uitga dat er een groep mensen is bij wie de rol, welke leidt tot een verlangen naar diercontact, terug te vinden is in hun leven, waarvan ik zou willen zeggen dat ze een logisch verlangen hebben naar diercontacten.³⁵ Van deze mensen zou ik toch willen zeggen dat ze een recht hebben op dierondersteunde activiteiten. Dit zeg ik op basis van de unieke mens-dier relatie die de mens ervaart. Serpell geeft in zijn artikel: *Antropomorphism and Antropomorphic Selection – Beyond the “Cute Response”*, een theorie over de totstandkoming van die mens-dierrelatie.³⁶ In de evolutie bleek het in ons belang om dieren te antropomorfiseren. Door menselijke emoties en gedragingen toe te schrijven aan dieren, waren de eerste mensen beter in staat om hun gedrag te voorspellen en daarop te anticiperen. Eerst maakte dit de jacht effectiever, later werden levende dieren onderdeel van de dagelijkse gang van zaken. Eerst nog als functioneel middel, een paard voor de koets was sneller dan lopen en kan meer dragen dan een mens. Later ook sociaal, als gezinslid tegen de eenzaamheid die mensen kunnen ervaren. Veel mensen zien hun huisdieren, vooral in geval van honden en katten, als onderdeel van hun gezin. Zij voelen zich onlosmakelijk verbonden met dieren.

De mens-dier relatie wordt vaak uniek genoemd. Een relatie of een fenomeen is uniek als deze speciale, specifieke eigenschappen of gevolgen heeft. In dit geval zou ik iets unieks als iets positief willen omschrijven. Uniek als een fenomeen dat positieve gevolgen heeft voor de deelnemers in de relatie. De relatie met mijn kinderen is uniek, aangezien deze mij positieve energie geven, waar kinderen van een ander dat bij mij niet of in mindere mate kunnen bewerkstelligen. De mens-dier relatie wordt vaak gezien als uniek, omdat er de overtuiging leeft dat dieren iets kunnen toevoegen aan het leven van de mensen met wie het dier een positieve relatie heeft. Deze unieke relatie met (huis) dieren maakt dat het verlangen van de man op diercontact niet uniek is voor hem als individu. Maar past bij hem als mens en bij zijn levensfase waarin bepaalde, door de drukte van het werkzame leven, op achtergrond geraakte verlangens nu boven komen. Daarnaast worden er door de omgang met dieren waarschijnlijk andere fysiologische processen op gang gebracht, bijvoorbeeld de aanmaak van Oxytocine door het aaien. Deze processen kunnen in het belang van de instellingsbewoner worden geacht. Het hormoon vermindert angst, agressie

---

³⁵ Ook Herzog sluit dit niet uit. In zijn artikel: *The impact of pets on human health and psychological well-being: fact, fiction, or hypothesis?* probeert hij te wijzen op de problemen om een dergelijk belang en eventuele effecten aan te tonen. Zonder dat hij wil stellen dat beide niet kunnen bestaan.

³⁶ James A. Serpell, "Anthropomorphism and anthropomorphic selection-Beyond the "cute response", in *Society and Animals* 11, no. 1 (2003): 83-100.

en stress en zorgt voor een verbetering in sociale interactie.³⁷ Allemaal factoren die bij dementerende ouderen juist aandacht vragen.

Dit maakt mogelijk een andere weg naar een recht op dierondersteunde activiteiten mogelijk. Als de mens-dier relatie in ieder geval voor de mens uniek is, is het goed denkbaar dat het effect dat dieren los maken bij mensen anders en groter is dan een andere activiteit die verder afstaat van onze natuur en evolutie. Die unieke mens-dier relatie lijkt op basis van onderzoek en van onze 'gezamenlijke' evolutie te bestaan. Dit kan de basis zijn van een recht op contact met dieren. Op het moment dat dat contact, om verschillende eerder genoemde redenen, niet kan plaatsvinden doordat instellingsbewoners huisdieren hebben zijn dier ondersteunde activiteiten wellicht een goed alternatief. Als mensen onlosmakelijk verbonden zijn met dieren, dan geldt dat ook voor bewoners van instellingen. Dan zou dat betekenen dat op basis daarvan bij mensen, om ook eerder genoemde redenen wellicht niet bij alle mensen, verbetering van de kwaliteit van leven te verwachten is. En dat is nu net het doel van de dagactiviteiten die door instellingen aangeboden worden.

Verschillende onderzoeken laten zien dat veel mensen dagelijks de positieve effecten in hun leven merken van het hebben van huisdieren. Samen met de bestaande opvattingen over de deels parallel lopende evolutie van mensen en huisdieren lijkt er een basis te bestaan voor de opvatting dat de relatie die mensen voelen met bepaalde (huis)dieren, vanwege bepaalde trekken als herkenbaarheid, aibaarheid en interactie, uniek is. En in ieder geval voor de mens, van positieve invloed op de kwaliteit van leven is. Met betrekking tot de specifieke casus zou het kunnen gaan om een diepzittende behoefte naar contact met dieren die in het drukke leven werd weggedrukt maar op oudere leeftijd, bij weinig dagactiviteiten weer naar boven komt. Wenar's soort-verlangen theorie kan wellicht toch meer bieden dan ik tot nog toe heb geschetst. Als de mens-dier relatie uniek is voor de mens is het contact met dieren wellicht een soortspecifiek verlangen. Een soortspecifiek verlangen dat basis is voor rechten, maar waarvoor geldt dat niet ieder individu uit de soort het verlangen noodzakelijk heeft. Daarmee lijkt een moreel recht op dierondersteunde activiteiten sterker te staan, omdat het een basis legt voor een theorie van contact en zorg als heilzaam voor mensen. Mooie hiervan is dat het zo lijkt te zijn dat als er een recht op dierondersteunde activiteiten mogelijk is op basis van de mens-dier-relatie deze ook ingang geeft voor rechtvaardiging van het inzetten van dieren bij therapie en educatie. Aangezien niet de dierondersteunde activiteiten dan slechts een middel zijn om verbetering van kwaliteit van leven te bewerkstelligen, maar ook doel an sich worden, juist vanwege hun unieke karakter.

Maar hiervoor is meer onderzoek nodig. Onderzoek op gebied van (literatuur over) de unieke mens-dier relatie. En op gebied van Wenar en zijn soort-verlangen theorie, onder andere over criteria voor

---

³⁷ N.n. "Onderzoek verklaart rol hormoon bij binding huisdier en mens", op de website van de Stichting met dieren meer mens. <http://www.metdierenmeermens.nl/informatie/onderzoeken/onderzoek-verklaart-rol-hormoon-bij-binding-huisdier-en-mens/> (laatst geraadpleegd 25 mei 2014)

soortspecifieke verlangens en hoe elementair deze verlangens moeten zijn om een basis voor een recht te kunnen zijn. En nog steeds is ook effectonderzoek nodig naar de effecten van dierondersteunde activiteiten. Tot slot is er onderzoek nodig naar de methode en de betrouwbaarheid van die effectonderzoeken, om de aandachtspunten die Herzog noemt omtrent de effectonderzoeken voldoende aandacht te geven en daarmee de uitkomsten van de effectonderzoeken meer gewicht te geven.

Conclusie

Aan de hand van Hohfeld's analyse van rechten heb ik laten zien wat een recht is en hoe rechten zich verhouden tot plichten. Daarnaast heb ik laten zien dat de functie van rechten binnen de drie theorieën verschillend is. Bij de wil-theorie hebben rechten de functie om de rechthebbende keuzevrijheid te geven. Om een recht te hebben is het naast een claim ook noodzakelijk om de macht te hebben deze claim te verwerpen of af te dwingen. Bij de belangentheorie is de uitvoering van een recht in het belang van de rechthebbende. Bij de soort-verlangens theorie vervult een recht een verlangen die logisch voorkomt uit een rol die de rechthebbende draagt, of uit de soort waartoe de rechthebbende behoort.

Deze rechten analyse is van belang voor de hoofdvraag van deze scriptie, namelijk:

Heeft een instellingsbewoner een moreel recht op Animal Assisted Interventions?

Deze vraag bleek te breed en hieruit is de werkelijke vraag van de scriptie gekomen, namelijk:

Heeft een instellingsbewoner een moreel recht op dierondersteunde activiteiten?

Dit recht kan geen basis hebben in de wil-theorie, aangezien de dementerende man uit de casus van deze scriptie in steeds sterkere mate wilsonbekwaam is. De wil-theorie stelt dat rechten ons keuzevrijheid geven. Voor de wil-theorie is het een vereiste dat de claimhouder ook de macht heeft een claim af te dwingen of af te wijzen. Iets dat niet het geval is bij een wilsonbekwame actor, zoals de man uit de casus en vele instellingsbewoners met hem.

De belangentheorie gaat ervan uit dat de invulling van rechten in het belang van de rechthebbende zijn. Echter de theorie geeft geen handvatten voor het invullen van die criteria in specifieke casussen als deze. Om een recht te funderen op basis van de belangentheorie zal er een meer wetenschappelijk belang moeten worden aangetoond in dierondersteunde activiteiten voor mensen die in een instelling wonen.

De soort-verlangens theorie leek die concrete handvatten wel te geven, namelijk op basis van de rollen die de bewoner in kwestie in zijn leven speelt en gespeeld heeft en de bijbehorende verlangens die daar logischerwijs uit voortvloeien. Echter die toewijzing van rechten zou in geval van de soort-verlangens theorie per individu bekeken moeten worden. En dat is niet hoe ik hier over een recht als op dierondersteunde activiteiten na willen denken. Het kijken is hier naar of het mogelijk is om een recht te articuleren dat al dan niet bestaat voor de bewoners van instellingen over het algemeen. En niet voor specifieke inwoners wel, bijvoorbeeld bewoners die in het verleden huisdiereigenaar zijn geweest en dat nu moeten missen, en alle anderen niet. De zorgethische stroming heeft het uitgangspunt om zorg-op-maat en

dus de individuele zorgvrager centraal te stellen. Tegen dit uitgangspunt van zorg-op-maat heb ik geen bezwaar en het is een uitgangspunt die zeker onderzocht kan worden met betrekking tot deze casus. Echter in deze scriptie bekijk ik de mogelijkheden van het articuleren van een universeel moreel recht op dierondersteunde activiteiten voor instellingsbewoners tegen een achtergrond van regels en rechten. Een achtergrond die niet past binnen de termen van de zorgethiek. Daarom ben ik niet uitgebreid op deze stroming in gegaan.

Dit alles neemt niet weg dat er mensen zijn die wel degelijk belang kunnen hebben bij contact met dieren omdat het hun kwaliteit van leven bevordert. Het neemt ook niet weg dat er geen recht op dierondersteunde activiteiten kan zijn. Daarom heb ik nog een andere benadering laten zien, die wellicht meer kan opleveren. Namelijk een benadering vanuit het unieke karakter van de mens-dier relatie. Uit de evolutie van mensen en dieren lijkt er sprake van een unieke relatie in ieder geval van de mens naar het dier toe. Deze unieke relatie kan de reden zijn dat mensen een, ook uniek, belang hebben bij contact met dieren. Een unieke positieve relatie is namelijk uniek omdat deze iets kan bewerkstelligen dat een andere relatie niet kan. En dieren hebben in het leven van veel mensen juist een sociale functie. Zij vullen een leegte die mensen anders veelvuldig dreigen te voelen. Als de mens onlosmakelijk verbonden is aan dieren, dan geldt dat ook voor dementerende mensen die in een instelling wonen. Waar iemand buiten de instelling vrij is om te kiezen voor het hebben van dieren, geldt dat vaak niet voor bewoners van instellingen. In dat geval kunnen dierondersteunde activiteiten een uitkomst bieden om door middel van dierbezoeken een leegte te (blijven) vullen. Het lijkt erop dat de unieke mens-dier relatie onderdeel is van de soortspecifieke verlangens van de mens.

Om hieruit een recht te kunnen articuleren is echter nog wel meer nodig. Er is verder (effect)onderzoek nodig naar een aantoonbaar belang, van instellingsbewoners in dierondersteunde activiteiten. Eventuele positieve uitkomsten kunnen een opmaat zijn voor het articuleren van een recht op dierondersteunde activiteiten voor bewoners van instellingen zoals de man uit de behandelde casus. Daarnaast kan er specifieker gekeken worden naar de uniciteit van de mens-dier relatie, om de theorie hierover toe te passen als een mogelijke basis voor een recht op dierondersteunde activiteiten. Hiervoor is een nadere kijk op de soort-verlangens theorie ook van belang.

Geraadpleegde literatuur

AAIZOO. <http://www.aaizoo.nl> . Laatst geraadpleegd 20 mei 2014.

Asperen, G. van. *Tussen coöperatie en conflict. Inleiding in de sociale filosofie*. Assen: van Gorcum, 1986.

Baart, A.J. "Filosofie" uit *Wat is presentie?* op <http://www.presentie.nl/wat-is-presentie/filosofie> . Laatst geraadpleegd op 25 mei 2014.

Burg, W. van den en P. Ippel. *De Siamese tweeling; recht en moraal in de biomedische praktijk*. Assen: Van Gorcum, 1994.

Dieren in zorg en welzijn. <http://www.diereninzorgenwelzijn.nl> . Laatst geraadpleegd 26 mei 2014.

Enders-Slegers, M.J., L.v.d.Linden en J.Geerdink. *Zorgdierteams en Verstandelijk Beperkte Ouderen: bezoek waar je wat aan beleeft! Empirisch onderzoek naar de effecten van bezoeken van zorgdierteams op het welbevinden van verstandelijk beperkte ouderen*. Universiteit Utrecht, Faculteit Sociale Wetenschappen, Capaciteitsgroep Klinische Psychologie (2004).

Fine, A. H. *Handbook on animal-assisted therapy; Theoretical foundations and guidelines for practice*. Londen, Elsevier Academic Press, 2010.

Hart, H.L.A. *The concept of law*. Met introductie Leslie Green, 1^e editie 1961. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Herzog, H. "The impact of pets on human health and psychological well-being: fact, fiction, or hypothesis?", in *Current directions in psychological science* . Editie 2011, volume 20, number 4, pp. 236 - 9. ook via <http://cdp.sagepub.com/content/20/4/236>.

IAHAIO. <http://www.iahaio.org> . Laatst geraadpleegd 26 mei 2014.

Institut für soziales Lernen mit Tieren. <http://www.lernen-mit-tieren.de> . Laatst geraadpleegd 25 mei 2014.

Janssen, M.A. en F.A. Bakker, *De therapeutische werking van huisdieren bij psychiatrische problemen: Een literatuurstudie*. Amsterdam: AdSearch, juni 2007.

Johnson, R. "Kant's moral philosophy," in *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2013 Edition), edited by Edward Zalta. <http://plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/kant-moral> (laatst geraadpleegd op 17 april 2014).

Kramer, M. H., N.E. Simmonds en H. Steiner *A debate over rights; philosophical enquiries* Oxford: Oxford University Press 2000. 1^e druk 1998.

Lefebvre, S. et al. (Writing Panel of the Working Group). "Guidelines for animal-assisted interventions in health care facilities" in *American Journal of Infection Control*. Volume 36, Issue 2 , Pages 78-85, March 2008.

Lodewijk, L. *Onderzoek naar bouwstenen die bijdragen aan de effecten van Animal Assisted Interventies*. (Masterscriptie, Universiteit Utrecht, Juni 2010).

Maseland, A. "Huisdieren vaker welkom in verzorgingshuizen" in *Tijdschrift voor verzorgenden*. Jaargang 41, maart 2009, nummer 3, pp. 10-5.

Miniding Animals. <http://mindinginganimals.com>. Laatst geraadpleegd 20 mei 2014.

N.n. "Onderzoek verklaart rol hormoon bij binding huisdier en mens." Op de website van de Stichting met dieren meer mens. www.metdierenmeermens.nl/informatie/onderzoeken/onderzoek-verklaart-rol-hormoon-bij-binding-huisdier-en-mens/. Laatst geraadpleegd 25 mei 2014.

N.n. "Zorgethiek." Op de website van Ethica. <http://www.ethicas.nl/1/2/zorgethiek.html> (laatst geraadpleegd op 27 mei 2014).

Olson E.T. "Personal Identity," in *The Stanford encyclopaedia of philosophy*. Summer 2012 Edition, §3. Edited by Edward N. Zalta. <http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/identity-personal>. Laatst geraadpleegd 26 mei 2014.

Scanlon, T. M. "The aims and authority of moral theory," in *Oxford journal of legal studies*. Oxford : Oxford University Press, 1992-12(1).

Searle, J.R. *Speech acts; an essay in the philosophy of language*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 1^e druk 1969.

Serpell, James A. "Anthropomorphism and anthropomorphic selection-Beyond the "cute response"." In *Society and Animals* 11, no. 1 (2003): 83-100.

Stichting SAM <http://www.stichtingsam.nl/home> (laatst geraadpleegd op 14 december 2013).

Trappenburg, M. *De wet als winterdijk*. 1998 op <http://www.margotrappenburg.nl/ARSAEQUI.pdf> (laatst geraadpleegd 20 mei 2014).

T.F.E. Tjong Tjin Tai. *Zorgplichten en zorgethiek*. Deventer: Kluwer 2006. (Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam, maart 2007.)

Veirman, A. de. *Zorgethici en economen in gesprek over een rechtvaardige verdeling van zorg?* (Masterscriptie Zorg, Ethiek en Beleid, Universiteit Tilburg, 2011).

Vorstenbosch, J. en N. Endenburg. "Ethiek en huisdieren". In *Filosofie en praktijk* (Editie winter 1993). Landsmeer: Daedalus 1993.

Vorstenbosch, J. *Toestemming voor onderzoek; Ethische beschouwingen over het toestemmingsbeginsel met bijzondere aandacht voor de toepassing in het gedragswetenschappelijk onderzoek*. Beuningen: Dorag, 1998.

Wenar, L. "Rights". in *The Stanford Encyclopaedia of Philosophy* (Fall 2011 Edition), edited by Edward N. Zalta. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/rights/> (laatst geraadpleegd op 17 april 2014).

——— "The nature of claim-rights". In *Ethics* 123 (2013).

ZorgEthiek.nu. <http://zorgethiek.nu>. Laatst geraadpleegd 26 mei 2014.

